

**Toponimlarning grammatik xususiyatlari
(Muhammad Yusuf she'riyati misolida)**

Ajiniyoz nomidagi NDPI Ellikqal'a pedagogika fakulteti

O'zbek tili va adabiyoti ta'lim yo'nalishi

3-bosqich talabasi **Xanmuratova Sayyora Xalmuxammet qizi**

Annotatsiya: Ushbu maqolada toponimlar va joy ta'rifi, Muhammad Yusuf she'riyatidagi joy nomlari tasnifi, grammatik xususiyatlari va ularning o'zgarish bosqichi, sodda va qo'shma toponimlar haqida to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Muhammad Yusuf, toponim, sodda toponim, qo'shma toponim, Buxoro, Samarqand, Hirot, Qumqo'rg'on, Bog'ishamol, Buramatol.

Til ham boshqa ijtimoiy hodisalar kabi, jamiyat bilan bog'liqlikda o'zgarib, taraqqiy etib boradi. Ammo tildagi o'zgarishlar o'ziga xos farq va jihatlarga ega. Tildagi o'zgarish jarayonida birini yo'qotish evaziga, ikkinchisini yuzaga keltirish yo'li bilan emas, balki avvaldan mavjud bo'lgan qoida-qonunlarni takomillashtirish va shakllantirish yo'li bilan yuz beradi. Tildagi o'zgarish va rivojlanish jarayoni tilning ichki taraqqiyot qonunlari asosida to'xtovsiz ravishda o'zgarib, tilning lug'at tizimi boyib borishi bilan xarakterlanadi.

Toponimlar til lug'at manbasining bir bo'lagidir. Shu bilan bir qatorda joy nomlari tilning boshqa leksik qatlamlaridan anchagina miqdorda farq qiladi. Bu farq toponimlarning uzoq davr yashashida, ularning polikomponentli, ya'ni ko'p komponentlardan — tarkibiy qismlardan tashkil topishida, har bir tilning ichki qonuniyatlariga ko'ra, toponimlar yasashda turdosh otlar (apellyativlar) ishtirok etishi ya'ni qo'llanilishida o'z aksini topadi. Toponimlarni yasashda shu tilga uyg'un bo'lgan lingvistik vositalar (modellardan) qo'llaniladi. Lekin shu bilan bir qatorda barcha tillarda toponim yasovchi o'ziga xos vositalar paydo bo'ladi, ya'ni muayyan suffikslar (affikslar) va so'zlar faqat yoki aksari toponimlar yaratishga uyg'unlashib qoladi.¹

Toponimlarning qanday gap bo'laklaridan iborat ekanligi, shakl shamoyili tuzilishi modellar deyiladi. O'zbekiston geografik nomlari ya'ni joy nomlarini grammatik tuzilishiga ko'ra sodda va qo'shma toponimlarga ajratamiz. Sodda va qo'shma toponimlardan namunalarni o'zbek adabiyotining yorqin vakillaridan biri bo'lgan Muhammad Yusufning uchratamiz. Shoirning "Bosmachilar"² she'rida:

¹ Qorayev S. "Toponomika" O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti Toshkent-2006

² Muhammad Yusuf "Saylanma" Sharq nashriyoti. Toshkent-2007. 74-bet

Siz yo‘q, bunda ko‘tarildi darpardalar:
Otdan tushdi sariq mo‘ylov sarkardalar,
Buxoroni to‘pga tutgan sharmandalar...
Afsus, afsus, ko‘rmadingiz, “bosmachilar”.

Buxoro- O‘zbekiston Respublikasining qadimiy, uzoq tarixga ega bo‘lgan shaharlaridan biri, Buxoro viloyatining ma‘muriy, iqtisodiy va madaniy markazi sanaladi. O‘zbekiston hududining janubiy-g‘arbida, Zarafshon daryosi quyi oqimida joylashgan shahar. **Buxoro**- toponim (oykonimlar guruhiga kiradi), sodda, qo‘shimchasiz toponim. Shu o‘rinda sodda toponimlar o‘z navbatida, qo‘shimchasiz toponimlarga va qo‘shimchali toponimlarga ajratiladi. Qo‘shimchasiz, affikssiz toponimlar deganda faqat birgina otdan iborat bo‘lgan, boshqa bironta ham unsur qo‘shilmagan geografik nomlar tushuniladi. Shoir she‘riyatida **Turon, Asaka, Mag‘rib, Kogon, Balx, Qobul, London, Shosh, O‘sh Urgut** singari sodda qo‘shimchasiz sinonimlarni uchratish mumkin.

Poyezd tunda keldi **Kogonga**,
Tillolarni ortdik vagonga.

* **

Yuzlaring yoritar tunda oy balqib,
Mashrab **Balx** dorida turibdi qalqib.
(Muhammad Yusuf “Ko‘hna quduq” she‘ri)
Dilda bayram, oldindadir kunlar gavhari,
O‘zbek yurtda tug‘ilajak bir so‘z sarvari.
Toshkentdan to **London**gacha, **London**dan nari,
Shu choqdagi yuragimni tinglangiz, hoy hu.
(Muhammad Yusuf “Nido” she‘ri)

Qo‘shimchali toponimlar deganda, otga qandaydir qo‘shimcha —affiks qo‘shib hosil qilingan ya‘ni yasalgan geografik nomlar tushuniladi. Davr o‘tishi, ijtimoiy hayot shakllanishi bilan bu so‘zlarning ko‘pchiligi mustaqil holda qo‘llaniluvchi so‘zlik maqomini yo‘qotgan, toponimlarning ajralmas bir bo‘lagiga aylanib qolgan. Ular lug‘aviy ma‘no anglatmaydi, yangi nom yasamaydi, qadimgi nomlar tarkibida qotib qolgan holdadir. O‘z davrida ular yordamida shahar, qishloq, qo‘rg‘on nomlari yasalgan. Shoirning “**Men dardimni kimga aytaman**”³she‘rida keltirilgan:

Samarqandga borsam men agar,
Ulug‘bekni ko‘rib qaytaman.

³ Muhammad Yusuf “Xalq bo‘l elim” Toshkent-2005

Samarqand soʻzi ushbu davrgacha Samar+qand shaklida yasama soʻz deb qaralgan. Ammo hozirgi kunga kelib bu soʻz tub soʻz sifatida tahlil qilinadi. Ushbu qoʻshimcha davr oʻtishi bilan toponim tarkibiga singib krtgan. Shuningdek, shoirning mashhur sheʼrlaridan biri “Ajab dunyo” sheʼrida keltirilgan toponimlar:

Minoradek marmar haykali

Koʻrinsa ham hatto **Hiro**tga.

Hirot shaharining nomi dastlab Hiri shaklida boʻlgan. Hiri poytaxtlik davrida geografik maydoni tobora kengaya borgan va Navoiy zamonida daryo boʻylab 15-16 km ga choʻzilgan. Hiri shahri davr oʻtishi bilan tevarak-atrofidagi xalqlar bilan birgalikda Hiro (Hiri Hot) deb atala boshlagan va bora-bora shu nom qonunlashib qolgan, deb hisoblaymiz. Lekin -t qadimgi turkiy tilda va moʻgʻul tilida ham koʻplik oʻrnida keladi. Bugungi kunga kelib koʻplab qoʻshimchalar soʻz tarkibiga singib ketgan. Shu qatorda -t qoʻshimchasi ham Hiro t soʻzi tarkibiga singan. Soʻz tarkibiga qoʻshilib singib ketgan qoʻshimchalarga quyidagilarni kiritish mumkin: -kat//kad//qat, -kent//qand//kand, -diz//diza//di//jiz//jiza, -man//mon//min, -metan//mitan//maton, fagʻn//bagʻn//vagʻn//bog//boq//voq, -duvon//tuvon, -var//vor//vara//bar//par, -deh//de//di, -zay//zoy//za//zi, -kan//kana va boshqalar.

Qoʻshma toponimlar ikki va undan ortiq tarkibiy qismlardan iborat boʻladi. Bunday geografik nomlar ham grammatik jihatdan bir necha turga boʻlinadi:

a)ot + ot tipidagi toponimlar:

Muhammad Yusuf sheʼrlarida ot+ot tipidagi **Bogʻishamol, Shohimardon, Tojmahal, Askartogʻ, Qumqoʻrgʻon** kabi toponimlarni uchratish mumkin.

Qani **Bogʻishamol** kezgan yellaring,

Qirlarda kekkaygan qirgʻovullaring.

Sen sigʻingan — oʻsha jondin ortiq senga

Tojmahal ham bir bobomdan tortiq senga.

(Muhammad Yusuf “Dunyo” sheʼri)

Siqilib ketadi har yil bahorda,

Sayrga boradi **Shohimardonga**.

(“Uni taniysiz” sheʼri)

Ikki otning oʻzaro birikib, qoʻshma toponimlar hosil qilishi oʻzbek tilida juda keng tarqalgan lisoniy hodisalardan biri sanaladi.

b) feʼl + ot tipidagi toponimlar:

Burgut edim bir kechada tushdim osmondan,

Buramatol bogʻda sizni koʻrdim qaydanam

Toponimlar ham, til leksikasining tarkibiy qismi sifatida boshqa hamma soʻzlar kabi til qonuniyatlariga boʻysunadi, lekin oʻzining paydo boʻlishi, yuzaga

kelishi va ba'zi ichki xususiyatlari jihatidan jamiyatning kundalik moddiy va ma'naviy holati, iqtisodiy turmushi, yashash tarzi, orzu va intilishlariga aloqador bo'lib, ma'lum bir darajada boshqa guruh so'zlaridan farq qiladi. Shu bilan bir qatorda, toponimlarda milliy tilimizga xos va uyg'un bo'lgan qadimiy fonetik, leksik va morfologik elementlar anchagina ko'proq saqlangan bo'ladi. Joyning tabiiy geografik sharoiti (relyef), aholining etnik tarkibi, iytimoiy tarzi, insonlarning kasbi va mashg'uloti, qazilma boyliklar, tarixda yetishib chiqqan mashhur va tarixiy shaxslar va voqealar toponimlar yuzaga kelishining asosiy manbalari sanaladi.

She'riy nutqda qo'llangan har qanday til birligi muayyan bir lisoniy, badiiy-estetik vazifani bajaradi. She'riyatda qo'llaniladigan toponimlar ham she'riy san'at va uslubiy vositalar sifatida qo'llanib, o'ziga xos ekspressiv-emotsional, lingvopoetik vazifalarni bajaradi. Muhammad Yusuf she'riyatida qo'llanilgan toponimlar poetik fikrni lo'nda, obrazli, badiiy, ta'sirchan, ifodalashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Muhammad Yusuf "Saylanma" Sharq nashriyoti. Toshkent-2007. 74-bet
2. Muhammad Yusuf "Xalq bo'l elim" Toshkent-2005
3. Qorayev S. "Toponomika" O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti Toshkent-2006
4. To'ra Nafasov va Vazira Nafasova "O'zbek tili toponimlarining o'quv izohli lug'ati" Toshkent "Yangi nashr avlodi" 2007.
5. Qorayev S. O'zbek toponimlari, 1970
6. Sh. Rahmatullayeva. "Toponimlar lug'ati" 1978.